

УДК 378.141

*Ірина Глазкова,
кандидат педагогічних наук,
доцент Бердянського державного
педагогічного університету*

БАР'ЄР: ФАСИЛІТАТОР АБО ІНГІБІТОР ПІЗНАВАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ СТУДЕНТІВ

Стаття присвячена проблемі пізнавальної активності студентів. У праці доведено, що залежно від характеру бар'єри з однаковим успіхом можуть виконувати й творчу й деструктивну функцію стосовно діяча. Тобто бути як фасилітаторами, так і інгібіторами активності людини. У дослідженні обґрунтовано прийоми штучного створення бар'єрів у навчальному процесі у вищій школі, що сприяють активності студентів.

Ключові слова: *пізнавальна активність, бар'єр, прийом штучного створення бар'єру.*

Статья посвящена проблеме познавательной активности студентов. В работе доказано, что в зависимости от характера барьеры с одинаковым успехом могут выполнять и творческую, и деструктивную функции по отношению к исполнителю деятельности. То есть быть как фасилитаторами, так и ингибиторами активности человека. В исследовании обосновано приемы искусственного создания барьеров в учебном процессе в высшей школе, которые стимулируют активность студентов.

Ключевые слова: *познавательная активность, барьер, прием искусственного создания барьера.*

The article deals with students' cognitive activity. In this article it is proved that, it depends on the nature of a barrier. It can perform creative and destructive function concerning a doer of activity. In other words, a barrier may be a facilitator and inhibitor of human activity. Methods of artificial creation of barriers in the educational process of higher educational establishments promoting students' activity are described in this article. It is reported that the study the term «barrier» as a phenomenon of teaching and learning activities based mainly on psychological grounds.

Key words: *cognitive activity, a barrier, method of artificial creation of a barrier.*

Проблема бар'єрів завжди була і залишається актуальною для будь-якої сфери людської діяльності і, зокрема, пізнавальної. Аналіз суті цього поняття дозволяє стверджувати, що переважно розуміння його суті пов'язано з такими поняттями як перешкода, утруднення, що в результаті

перешкоджають, стримують, знижують ефективність і успішність пізнавальної діяльності. Передусім зазначимо, що дослідження суті поняття «бар'єр» як феномену навчально-пізнавальної діяльності переважно ґрунтується на психологічних засадах (О. Барвенко, Т. Вербицька, Н. Губарева, Н. Сопілко, М. Подимов, Р. Шакуров, Н. Яковлева). Лише дослідниця Л. Ярославська у праці «Дидактичні умови подолання педагогічних бар'єрів у процесі навчального співробітництва викладачів і студентів» (2010 р.), вводить у науковий обіг та дає визначення педагогічного бар'єру як складного багатоаспектного педагогічного явища, що викликане факторами як внутрішнього, так і зовнішнього характеру, та притаманне всім суб'єктам навчально-виховного процесу, яке в результаті перешкоджає, стримує, знижує ефективність і успішність цього процесу [9]. Ми частково підтримуємо її думку, але вважаємо це визначення неповним, і вважаємо доцільним підкреслити діалектичну суперечність бар'єру. З одного боку, він гальмує розумові процеси, скоує волю, характеризується утрудненнями, знижує активність навчальної діяльності, а з іншого, – є засобом підтримки пізнавального інтересу, стимулом вирішення навчальних завдань.

Мета дослідження полягає в розкритті ролі бар'єру як феномену навчального процесу в ході пізнавальної активності студентів ВНЗ та обґрунтуванні прийомів штучного створення бар'єрів у навчальному процесі ВНЗ, що є фасилітаторами пізнавальної активності студентів.

Серед вітчизняних вчених суттєвий доробок щодо проблем активності, зокрема, пізнавальної, належить В. Лозовій, яка стверджує, що:

1. Суспільство не може повноцінно функціонувати в умовах соціального і науково-технічного прогресу без активності людини, яка є могутнім їх джерелом. Активну особистість характеризує вміння ставити і розв'язувати нові проблеми, ініціатива, оригінальність мислення, протидія консерватизму, шаблону, здатність до критичного аналізу умов, фактів, підходів тощо.

2. Пізнавальна активність особистості є умовою її духовного розвитку. Оволодіння духовною культурою суспільства суттєво впливає на ієрархію потреб, мотивів, інтересів суб'єкта, що, водночас, визначає якість не лише професійної праці, але й характер занять у вільний час, які є як умовою для задоволення духовних потреб, так і засобом самовизначення, самореалізації, самовідкриття, саморозвитку особистості. Чим вищий рівень освіти, загальної культури людини, тим плідніше вона використовує свій вільний час. Звідси виходить необхідність збуджувати пізнавальну активність, в основі якої – потяг до пізнання, самоосвіти.

3. Пізнавальна активність є умовою успішності будь-якої діяльності, бо вона передбачає виховання самостійності, ініціативності, сумлінності, сили волі, тобто орієнтує суб'єкт на самовиховання, на керівництво людиною своїм власним розвитком із врахуванням загальнолюдських

цінностей.

4. Пізнавальна активність студента є важливою умовою вдосконалення і одночасно показником ефективності навчально-виховного процесу у ВНЗ, тому що: а) стимулює розвиток особистості; б) забезпечує сприятливий мікроклімат індивіда; в) спонукає викладачів до самоосвіти, пошуків шляхів досягнення високих результатів навчання (відбір змісту освіти, розробка технологій навчання і виховання тощо) [7, с. 164–165].

Отже, В. Лозова пізнавальну активність визначає як рису особистості, яка виявляється в її ставленні до пізнавальної діяльності, що передбачає стан готовності, прагнення до самостійної діяльності, спрямованої на засвоєння індивідом соціального досвіду, накопичених людством знань і способів діяльності, а також знаходить вияв у якості пізнавальної діяльності. Готовність до пізнавальної діяльності передбачає позитивні мотиви, а також володіння засобами досягнення мети – опорними знаннями, методами пізнання, прийомами розумової діяльності, навичками самостійної роботи.

Аналіз закордонних концепцій активності (А. Bandura, Л. Festinger, К. Hall, Ф. Heider, Д. Hebb, Г. Kelly, Н. Miller, Н. Murray, Дж. Nutten, Ж. Piaget, Дж. Rotter, С. Schechter, Р. Wudworts) показує, що незалежно від розбіжності в поглядах, у всіх концепціях спостерігається тенденція до цілісного розгляду механізмів активності, що враховують як внутрішні, так і зовнішні фактори, які прямо або побічно позначають бар'єри причинами динамізації психіки. Дане припущення підтверджують і сучасні уявлення про природу активності, які формувалися під впливом праць вітчизняних психологів Л. Виготського, О. Леонтьєва, С. Рубінштейна, Д. Узнадзе.

Активність людини, вважав О. Леонтьєв, має мотиваційну основу, що пов'язана з потребами. Потреба – це стан живої істоти, що виражає його залежність від конкретних умов існування й виступає джерелом його активності. Наприклад, стан потреби, нестачі, відсутності будь-чого значущого для існування індивіда, виступає як інтерес, спрямованість, енергія дії.

Найважливіші аспекти проблеми психічної активності людини були розкриті також у працях М. Басова, А. Лазурського, В. Мясіщева, К. Платонова. Так, А. Лазурський і С. Рубінштейн пов'язували розвиток активності з подоланням перешкод: «Одні люди у випадку перешкод продовжують розбудовувати енергійну діяльність, в інших найменше утруднення негайно ж паралізує всю їхню волю» [3, с. 97]. А. Лазурський у ході численних досліджень доходить висновку, що активність – це вольове зусилля, пов'язане з подоланням перешкоди. Вольова активність за таких умов повністю ототожнюється з цілеспрямованою активністю.

Глибше це питання досліджував Н. Бернштейн [2, с. 16–21], який вивчав психофізіологічні механізми регуляції й прояву різних форм активності. Його дослідження дозволили зробити висновок, що життя – це

процес подолання навколишнього середовища, яке спрямоване на «безперервний рух у напрямку родової програми розвитку й самозабезпечення». Джерелами активності, таким чином, є перешкоди на цьому шляху. Н. Бернштейн доповнює категоріальний арсенал біологічної науки запозиченим у З. Фрейда поняттям «бар'єр», без якого неможливо пояснити походження активності організму, її рівня й спрямованості. Одна з найважливіших функцій бар'єру, уважає вчений, полягає в мобілізації внутрішніх ресурсів організму, у їх актуалізації, у визначенні міри та напрямку активності.

Джерелами активності людини вважає бар'єри й Б. Ананьєв. Він зараховує активність людини до явищ руху діяльності й пов'язує її з феноменом волі. Б. Ананьєв визначає феномен волі як свідоме подолання труднощів на шляху здійснення дії. Учений підкреслює, що, «зустрічаючись із перешкодами, людина або відмовляється від дії в обраному напрямку, або «нарощує» зусилля, щоб подолати бар'єр» [1, с. 276].

Явище прояву в одних випадках вольової активності, а в інших – її відсутності Б. Ананьєв пояснює такою якістю як «локалізація контролю вольової дії», що характеризує схильність людини приписувати відповідальність за результат своєї діяльності вищим силам і обставинам або ж, навпаки, власним зусиллям і здібностям» [1, с. 277].

Б. Ананьєв зазначав, що локалізація контролю вольової дії є стійкою якістю людини, що формується в процесі виховання й самовиховання. Найважливіші ланки вольової дії або вольового акту, а саме: ухвалення рішення і його виконання нерідко викликають особливий емоційний стан, який оцінюється як вольове зусилля. В основі вольового зусилля лежать психофізіологічні процеси, що відіграють роль пускового механізму в системі свідомої саморегуляції. Звідси впливає характеристика поняття «вольове зусилля» як активного прояву свідомості, спрямованості на мобілізацію психічних і фізичних можливостей людини, необхідних для подолання зовнішніх і внутрішніх труднощів. Але тільки в тому випадку, якщо вони (перешкода, труднощі) переживаються як внутрішні бар'єри, що необхідно подолати.

Причиною, джерелом вольової активності вчений уважає реально існуючу розбіжність можливостей і дійсності, їх зіткнення, або «розбіжність результату активності з її цілями» [1, с. 277]. У результаті вольового зусилля вдається загальмувати дію одних і гранично підсилити дію інших мотивів. Вольове зусилля мобілізує людину на подолання зовнішніх і внутрішніх труднощів. Зазначимо, що Б. Ананьєв першим з вітчизняних вчених виявив роль бар'єрів, як психологічного утворення, що породжує значущі імпульси для здійснення людиною діяльності, тим самим викликаючи в одних випадках вольові прояви активності, а в інших – безвольність. Таким чином, бар'єр є джерелом активності людини, у тому числі й пізнавальної.

Д. Узнадзе вважає, що найбільш помітні зміни в розвитку активності відбуваються під час нешаблонної діяльності, коли людина виконує дві протилежні функції. З одного боку, вона користується знаннями й уміннями, отриманими в процесі навчання й спілкування з іншими людьми, виступає «власником» минулого досвіду. З іншого боку, вона повинна подолати цей досвід, внести поправки в усталені способи реалізації діяльності, знайти шляхи раціонального вирішення завдань. Перша функція людини призводить до стереотипізованої, репродуктивної, адаптивної поведінки й репродуктивного мислення. Друга функція пов'язана із продуктивною діяльністю, неадаптивною поведінкою, яким передує аналіз минулої діяльності. У результаті активізується розумова діяльність людини, і вона сама перетворюється в суб'єкт творчості. Діючи як суб'єкт творчості, і не обмежуючись межами конкретного завдання, людина розширює поле своєї особистісної й соціальної активності [6, с. 377].

Функціонально-динамічною, інтегративною якістю особистості вважають активність багато інших сучасних вчених, таких як Д.°Бого-явленська, А. Брушлинський, Л. Алексєєва, вони підкреслюють, що активність особистості інтегрує всю її психологічну структуру.

У працях В. Петровського розглядається «надситуативна активність», під якою мається на увазі «здатність суб'єкта підніматися над рівнем вимог ситуації, ставити цілі, надлишкові з погляду вихідного завдання» [4, с. 15]. За допомогою надситуативної активності суб'єкт долає зовнішні й внутрішні обмеження, тобто бар'єри діяльності. У проявах надситуативної активності В. Петровський виділяє феномен активної неадаптивності. Він стверджує, посилаючись на В. Вундта, що результати активності людини неминуче неадаптивні в тому розумінні, що вони практично ніколи не відповідають заздалегідь визначеним цілям, що людина у будь-якій сфері своєї життєдіяльності завжди виходить за межі уявлюваного. Підкреслимо, що прояв активної неадаптивності й надситуативної активності В. Петровський пов'язує з подоланням зовнішніх і внутрішніх бар'єрів.

Прикладом «надситуативної активності» можуть послужити факти з експериментів К. Левіна. У кімнаті дві дівчинки, одна шкільного, інша – дошкільного віку. Старшій дівчинці пропонують упоратися з дуже простим завданням: дістати предмет, що лежить посередині столу на такій відстані від країв, відгороджених невисоким бар'єром, що дотягтися до нього безпосередньо рукою не можна; для цього досить скористатися паличкою, що лежить поряд. Дівчинка ходить навколо стола, робить то одну, то іншу спробу, а завдання все не вирішується. Дівчинка меншого віку спочатку мовчки спостерігає, а потім починає подавати пораду за порадою: «підстрибнути» (підказка невдала), «скористатися паличкою» (єдине, що може врятувати положення), нарешті, сама бере паличку й

намагається дістати предмет. Однак старша негайно відбирає в неї це «знаряддя», пояснюючи, що дістати паличкою неважко, що «так» зможе будь-хто. У цей момент у кімнаті з'являється експериментатор, якому старша дівчинка говорить, що дістати зі стола предмет вона не може. Цікаво, що дівчинка ігнорує паличку, але навіть якщо використає її як інструмент досягнення мети, то уникає винагороди (наприклад, як би випадково забуває предмет – нагороду на столі). Пошук неординарного вирішення проблеми на цьому прикладі є проявом надситуативної активності – дії за порогом вимог ситуації.

Механізм такої активності ще недостатньо вивчений, але передбачається, що він пов'язаний з механізмом подолання бар'єрів. Це припущення знайшло відображення в теорії подолання, представленій Р. Шакуровим. Згідно із цією теорією «активність людини – це процес подолання її цілей – одержання доступу до певних цінностей, що задовольняють її потреби» [8, с. 121]. Учений виходить із того, що подолання бар'єрів, будучи джерелом активності людини, відіграє головну роль у динамізації й структуруванні діяльності. Саме бар'єри, що заважають задоволенню потреб, дають імпульс діяльності, а їх подолання виступає джерелом активності людини. Ціннісні бар'єри актуалізують потребу – приводять її в активний стан. У результаті взаємодії актуалізованих потреб із вторинними бар'єрами народжуються всі інші компоненти діяльності – мотиви, завдання, дії, результати. Бар'єри забезпечують психогенез діяльності. Зміст і призначення останньої полягає в подоланні перешкод, що заважають задоволенню потреб. Потреба виступає як енергетична основа руху, як його умова, а причиною, джерелом є бар'єр. Під його впливом потреба переходить у мотив і стимулює діяльність людини. Якщо бар'єр суб'єктивно переживається як напруга й труднощі, він реалізує свою розвивальну функцію. І навпаки, якщо бар'єр суб'єктивно не переживається або занадто великий, то він стає блокаторм і пригнічує будь-яку активність. Звідси випливає, що залежно від характеру бар'єри з однаковим успіхом можуть виконувати й творчу, й деструктивну функцію стосовно діяча, тобто бути як фасилітаторами, так і інгібіторами активності людини.

У зв'язку з окресленими положеннями, актуалізується друга частина поставленої мети дослідження, а саме обґрунтування таких прийомів штучного створення бар'єрів у навчальному процесі, що будуть сприяти активності особистості студента. Ми погоджуємося з обґрунтованими В. Лозовою загальними вимогами до способів активізації пізнавальної діяльності студентів. Зокрема, вчена зазначає, що, по-перше, всі способи активізації пізнавальної діяльності студентів мають бути спрямовані на формування їхнього позитивного ставлення до процесу пізнання, що визначається їх позитивною мотивацією, пізнавальними інтересами. Фізіологи обґрунтовують необхідність позитивних емоцій тим, що вони

тонізують роботу мозку, а негативні – гальмують, пригнічують. Тому оптимальна організація усвідомлення індивідом мети діяльності, її прийняття забезпечує формування позитивних мотивів.

По-друге, стимулюванню активності особистості сприяє відбір змісту навчального матеріалу (його новизна, наукова, теоретична і практична цінність, зв'язок із сучасністю, досвідом людини, незвичайність фактів або їх суперечність тощо).

По-третє, формуванню активності сприяє і використання методів, прийомів, які стимулюють самостійність розумової діяльності. Серед них Г. Щукіна називає створення ситуацій, у яких той, хто вчиться, може: захищати свою думку, наводити на її захист аргументи, докази, використовувати набуті знання; задавати питання педагогові, товаришам, з'ясовувати незрозуміле, заглиблюватися в процес пізнання; рецензувати відповіді товаришів, твори, інші творчі роботи, вносити певні корективи, давати поради; ділитись своїми знаннями з іншими; допомагати товаришам долати труднощі, пояснювати їм незрозуміле; виконувати завдання-максимум, розраховані на читання літератури, першоджерел, на тривалі спостереження; спонукати знаходити не єдине рішення, а декілька самостійних; практикувати вільний вибір завдань, переважно пошукових, творчих; створювати ситуації самоперевірки, аналізу особистих пізнавальних і практичних дій; займатися різноманітною діяльністю, включаючи до пізнання елементи праці, гри, художньої, суспільної та інші види діяльності [9]. Стимулюванню пізнавальної активності може також сприяти використання різних форм навчання, особливо диспутів, пізнавальних ігор, ситуацій вибору та успіху.

Розробники розвивального навчання (З. Александрова, В. Давидов, А. Дусавицький, В. Репкін та ін.) запропонували дидактичні завдання типу «Пастка», що є важливим інструментарієм створення бар'єрів. Спектр функцій цього дидактичного прийому досить широкий. «Пастка» може виводити тих, хто вчиться на нову предметну діяльність, використовуватися для діагностики засвоєних знань, умінь і навичок. Разом з тим цей прийом стимулює розвиток особистісних якостей, інтелектуальних і творчих здібностей, мотивує навчально-пізнавальну діяльність. Суть цього прийому полягає в тому, що потрібно розв'язати завдання, що свідомо є таким, що не може бути розв'язаним, тим самим педагог як би «ловить» тих, хто вчиться. Як правило, це завдання з недостатніми або з зайвими даними, що потребують від студентів додаткової роботи, також це можуть бути завдання з помилками. У будь-якому випадку виявлення такої помилки стимулює самостійне судження того, хто вчиться, допомагає йому виявити свою особистісну позицію. Іншим варіантом «Пастки» є завдання, спосіб виконання якого очевидний або вже знайомий, але при зміні умов стає не тільки непридатним, але навіть безглуздим, що, відповідно, спонукає до створення нового способу вирішення проблеми.

При цьому той, хто вчиться, виходить на нову предметну діяльність, з якою він раніше не зустрічався.

Отже, аналіз викладеного дозволяє стверджувати, що бар'єр у навчальному процесі може виступати як фасилітатором, так і інгібітором пізнавальної активної активності.

Перспективу подальших наукових розвідок вбачаємо в обґрунтуванні технології штучного створення бар'єрів у навчальному процесі, що забезпечить пізнавальну активність студентів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ананьев Б. Человек как предмет познания / Б. Ананьев. – СПб. : ЛГУ, 1968. – 343 с.
2. Бернштейн Н. Пути и задачи физиологии активности / Н. Бернштейн // Вопросы философии. – 1961. – № 6. – С. 16–21.
3. Лазурский А. Избранные труды по общей психологии. К учению о психической активности / А. Ф. Лазурский. – СПб. : Алетейя, 2001. – 192 с.
4. Лордкипанидзе Д. Дидактика Яна Амоса Коменского / Д. Лордкипанидзе. – М. : Учпедгиз, 1949. – 127 с.
5. Петровский В. Психология неадаптивной активности / В. Петровский. – М. : Прогресс, 1992. – С. 126–138.
6. Узнадзе Д. Психология установки / Д. Узнадзе. – М. : Наука, 1966. – 264 с.
7. Хрестоматія з педагогіки вищої школи : навчальний посібник / укладачі: В. Лозова, А. Троцько, О. Іонова, С. Золотухіна ; за заг. ред. В. Лозової – Х. : Віровець А. «Апостроф», 2011. – 408 с.
8. Шакуров Р. Эмоция. Личность. Деятельность (механизмы психодиагностики) / Р. Шакуров. – Казань : Центр инновационных технологий, 2001. – 180 с.
9. Щукина Г. Активизация познавательной деятельности учащихся в учебном процессе / Г. Щукина. – М. : Педагогика, 1979. – 135 с.
10. Ярославська Л. Дидактичні умови подолання педагогічних бар'єрів у процесі навчального співробітництва викладачів і студентів : дис. ... кандидата пед. наук : 13.00.09 / Людмила Ігорівна Ярославська. – Харків, 2010. – 178 с.